

**ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՄԻ ԷԹՆՈ-
ԴԱՎՍՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ XVIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ**

XVIII դ. երկրորդ կեսին իրանական պետության նախկին տարածքում ձևավորվում են վարչաքաղաքական նոր միավորներ՝ կիսանկախ խանություններ: Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում ստեղծվում են Դերբենտի, Ղուբայի, Շամախիի, Բաքվի և Սադիանի իշխանությունները:

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասը՝ շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, հեուց ի վեր ենթարկվել է էթնիկ տեղաշարժերի հյուսիսից հարավ և հակառակ ուղղությամբ: Սակայն նրա էթնիկ կազմն առավել մեծ փոփոխությունների է ենթարկվել XV-XVI դդ. թյուրքական ղզլաշ ցեղերի (սկզբնական շրջանում դրանք յոթն էին ռումլու, շամլու, ուսթաջլու, թեքելու, ավշար, քաջար, զուլքադար) տարածաշրջան ներխուժելու հետևանքով¹: Արդյունքում XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում հայերի, պարսիկների, հրեաների, արաբների, թաթերի կողքին ապրում էին թյուրքախոս ցեղախմբեր, որոնցից մի քանիսի անունները պահպանվել էին խանությունների տեղանուններում: Այսպես, Բայաթ, փադար, Բայանդուր, շամլու և ուսթաջլու ցեղանունները պահպանվել էր Դերբենտի, Ղուբայի խանությունների համանուն գյուղերի անվանումներում²:

Խորհրդային պատմագրությունն ի դեմս արևելագետ Ի. Պետրուշևսկու նշում էր, որ սկզբնական շրջանում քոչվոր թյուրք-օղուզական այդ ցեղախմբերը մեկ միասնական ժողովուրդ չէին կազմում, սակայն հետագայում նրանց մի մասը ձուլվում է

¹ Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Л., 1949, с. 90; Россия и Европа глазами Орудж-бека Баята Дон Жуан – Персидского, (пер. с англ., введ., коммент. и указ. Эфендиева О., Фарзалиева А.), СПб., 2007, с. 34.

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (հետախույժ. ИГЭД), Архивные материалы, (под ред. Косвена и Хашаева), М., 1958, , с. 143, 146, 147.

«աղրբեջանական ժողովրդի» հետ³։ Այստեղ տրամաբանական հարց է ծագում, թե «աղրբեջանական ժողովուրդ» ասելով Ի. Պետրուշեւսկին ի՞նչ էր հասկանում այն ժողովուրդը, որն իր անվանումը ստացել էր «ընդամենը սկսած 1936 թ.» - ից⁴, թե ...

Ավելին, խորհրդային տարիներին աղրբեջանցին վերածվեց «ազգության» («азербайджанцы») ինքնանվամբ⁵, «աղրբեջանցի» տերմինը դիտարկելով որպես էթնոնիմ⁶։ Սակայն XX դ. 70-ական թթ. Ն. Գ. Վոլկովայի՝ կովկասյան ժողովրդների էթնոգենեզին նվիրված աշխատության մեջ զետեղված էթնոնիմների ինքնանվանումների ցանկում աղրբեջանցիները չեն հիշատակվում։ Փոխարենը գիտնականը թվարկում է այն բոլոր անվանումները, որոնցով աղրբեջանցիները հայտնի են իրենց հարևաններին⁷։

Խորհրդային պատմագիտությունը նպատակաուղղված փորձում էր Աղրբեջանի տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդների ձուլել միասնական խառնարանում ստեղծելով «աղրբեջանցի էթնոս» հասկացությունը։ Մինչդեռ այսօր պաշտոնական Բաքուն փորձում է համոզել, թե «Աղրբեջանում գոյություն ունեցող հանդուրժողականությունն օրինակ է ծառայում ողջ աշխարհի համար»⁸։

1768-1774 թթ. Սանկտ Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի կազմակերպած գիտական արշավախմբերը, հետազոտելով

³ Петрушевский И., նշվ. աշխ., էջ 91; Петрушевский И., Ислам в Иране в VII-XV веках, Л., 1966, с. 366.

⁴ Алекперов А., Азербайджанцы. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960, с. 71.

⁵ Трофимова А., Азербайджанцы, Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1960, с. 265-266.

⁶ Народы Кавказа, т. II, М., 1962, с. 37.

⁷ Волкова Н., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, с. 178-181.

⁸ Այն դեպքում, երբ 2011 թ. սեպտեմբերին Անկարայում կայացած փառատոնի շրջանակներում «Սուվար» լեզգիական համույթին «համառոտ են խորհուրդ էր տրվել չերգել լեզգիերեն լեզվով»։ (Дагестанский эксперт: российские ученые присутствовали при “издательстве над здравым смыслом” в Баку. <http://www.regnum.ru/news/1456128.html>)

Հյուսիսային ու Հարավային Կովկասը, շրջանառության մեջ են դնում Այսրկովկասի Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքի թյուրքական բնակչության նկատմամբ «թաթար» տերմինը⁹:

Նախնական շրջանում «թաթար» անունը տրվում էր Մոնղոլիայի հյուսիս-արևելքում բնակվող թա-թա կամ թաթար կոչվող մոնղոլական ցեղերին, որոնք XIII դ. շարժվում են դեպի արևմուտք¹⁰: Թաթար էր կոչվում Չինգիզ խանի ցեղը միայն, որը թյուրքական չէր: Նրանց հետ դեպի Ռուսիա էին գալիս բազմաթիվ թյուրքական հորդաներ, որոնց ռուսները, արդեն թյուրքացած առաջնորդների անունով, սկսեցին կոչել թաթար¹¹:

Մենք կիսում ենք կովկասագետ Ա. Կրիմսկու տեսակետն այն մասին, որ «թաթար» տերմինի կիրառումը Ղրիմի, Կազանի, Աստրախանի, Կովկասի և Ռուսաստանի այլ վայրերի թյուրքական բնակչության նկատմամբ «ոչ գիտական է»¹²:

Փաստորեն, թեպետ մոնղոլական թաթար կոչվող ցեղն իր անունը թողել է ռուսական տափաստաններ ներխուժած ասիական բոլոր քոչվոր ցեղերի վրա, սակայն երանք ծագումով մոնղոլ-թաթարներ չէին, այլ թյուրքեր¹³: Հետևաբար, «թաթարը» էթնիկ անվանում չէր, այլ հանդես էր գալիս որպես մահմեդական ողջ բնակչության հավաքական անվանում:

Եֆրոնի և Բրոքհաուզի հեղինակավոր հանրագիտարանային բառարանը ես «թաթար» տերմինը ընկալում է որպես պատմական ե ոչ

⁹ Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилия, одежд, и прочих достопамятностей. ч. 2-ая., О народах татарского племени, перев. с немец., СПб., 1776, с. 45.

¹⁰ Географическо-статистический словарь российской империи, сост. Семенов П., т. V, СПб., 1885, с. 56; Бартольд В. В., Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Татары, М., 2002, с. 559-561.

¹¹ Сѣ у Рудаков В., Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV вв., М., 2009.

¹² Крымский А., – Татары. Энциклопедический словарь русского библиографического института Грнат, т. 41, ч. 7, с. 88-89.

¹³ Географическо-статистический словарь российской империи (сост. Семенов П.), т. V, СПб., 1885, с. 56-57.

ազգագրական իմաստով: Տերմինի մարդաբանական ու ազգագրական բացատրությունը ներկայացվում է միայն «թյուրք-թաթարներ» տերմինով¹⁴: Հայտնի է, որ մինչև 1930-ական թթ. Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության նկատմամբ օգտագործվում էր «ադրբեջանական թաթարներ», թյուրք կամ թաթար անվանումները¹⁵:

Բնակչության կազմի և թվաքանակի վերաբերյալ պահպանված հարուստ փաստական նյութերի (սկզբնաղբյուրների) առկայությունը թույլ է տալիս վերականգնելու XVIII դ. երկրորդ կեսի Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի էթնո-դավանական իրավիճակը:

Այսպես, XVIII դ. վերջին Դերբենտի խանությունում հաշվառվում էր շուրջ 21 գյուղ 1050 ծխով¹⁶, իսկ քաղաքում՝ 2090-2189 տուն¹⁷: Դերբենտի խանությունում հայկական գյուղեր չեն հիշատակվում, սակայն քաղաքի մեջ նշվում են թվով 90-93 տուն¹⁸: Քաղաքի մնացյալ բնակչությունը 2000 ծուխ էր՝ կազմված պարսիկներից¹⁹, ինչպես նաև թերեքենեներից ու շահսենեներից, որոնք զբաղեցնում էին 17 գյուղ²⁰:

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում իր ուրույն տեղն ուներ Ղուբայի խանությունը, որը վարչական առումով բաժանված էր Ղուբայի, Մուսկուրի, Շաքրանի, Ռուստյուի, Աաադիևի, Բերմեկի, Խանալիկի և Բուդուխի մահալների (վերջին երկուսն ընդունված էր կոչել Դադստան, քանի որ բնակեցված էր լեզգիներով)²¹: Ղուբայի խանության կենտրոն

¹⁴ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрон, т. 32 ^а. СПб., 1902, с. 671.

¹⁵ Худадов В., Современный Азербайджан, Новый Восток, М.-Л., 1925, № 3, с. 167; Алекперов А., Азербайджанцы, Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1960, с. 71-77.

¹⁶ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 176:

¹⁷ Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. II, М., 1823, с. 338; ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 143, 176.

¹⁸ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 143, 202: Ս. Գմելինի վկայությամբ Դերբենտ քաղաքում 1770-ական թթ. կար շուրջ 4000 տուն, որոնցից հարյուրը՝ հայկական էին: St 'u Гмелин С., Путешествие по России для исследования трех царств естества, ч. III/I, СПб., 1785, с. 19; Жизнь Артемия Араратского, ч. II, СПб., 1813, с. 115.

¹⁹ Евецкий О., Статистическое описание Закавказского края, ч. I, СПб., 1835, с. 33.

²⁰ Броневский С., նշվ. աշխ., էջ 339:

²¹ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 204:

հանդիսացող Ղուբա բնակավայրն, ըստ Ի. Գերբերի, տեղակայված էր Լեզգիստան նահանգում²², որի բնակիչներին նա կոչում է «լեզգիներ», «կումիկներ», իսկ լեզուն «թուրք թաթարերեն» ու «լեզգիերեն»²³։ Հատկանշական է, որ ղուբացիներն իրենց նահանգը բաժանում էին երկու մասի. մի մասն իր մեջ էր ներառում Սամուր գետից մինչև Կուդիալ գետն ընկած տարածքը և կոչվում էր Լեզգիստան, իսկ մյուս մասը Կուդիալից դեպի լեռները, կոչվում էր Թուրքիստան։ Եվ որ ամենակարևորն է, լեզգիներն իրենց համարում էին Ղուբայի բնիկներ, իսկ թաթարներին եկվորներ²⁴։

Ղուբայի խանության Մուսկուրի, Բերմեկի և Սաադինի մահալների բնակչությունը թաթախոս շիաներ էին։ Մուսկուրի մահալի Կարաչի գյուղում բնակվում էին մի քանի ընտանիք բոշաներ²⁵։ Շաբրանի մահալը բնակեցվել էր Հուսեյին-Ալի և Ֆաթալի խաների կողմից Մուղանի դաշտից փոխադրված շահսեններով և Իրանից ու հարևան այլ վայրերից թուրքախոս եկվորներով²⁶։ Հայկական գյուղեր կային Մուսկուրի մահալում (վեց գյուղ 180 ծուխ, վեց եկեղեցի²⁷), իսկ Նաբրան (Մուսկուրի մահալում)²⁸ և Կուլգատ գյուղերը (200 ծուխ)²⁹ հրեաբնակ էին։ Ի. Գերբերը (XVIII դ. սկիզբ) նշում էր, որ ի տարբերություն հրեաների, որոնք չէին խոսում մայրենի լեզվով (միայն ռաբբիներն էին օգտագործում այն), հայերը խոսում էին «իրենց հայերեն լեզվով», թեպետ օգտագործում էին նաև այն նահանգի լեզուն, որտեղ ապրում էին³⁰։

Խանության վարչական կենտրոն դարձած Բաքու քաղաքում XVIII դ. վերջին կային մահմեդական 500-620 ծուխ և 40 հայկական ծուխ, իսկ

²² Ի դեպ, Ի. Գերբերը Լեզգիստանում էր տեղակայում Ակուշա, Թաբասարան, Կուրալի, Կուրգի, Ղուբա, Գուլախան, Շաքի բնակավայրերը։ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 101-110։

²³ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 107։

²⁴ Обзорение российских владений за Кавказом..., ч. IV, с. 118-119.

²⁵ Обзорение российских владений за Кавказом ... ч. 4., с. 120.

²⁶ Броневский С., նշվ. աշխ., էջ 382-383; Обзорение российских владений за Кавказом... ч. 4., с. 119.

²⁷ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 205։

²⁸ Обзорение российских владений за Кавказом... ч. 4, с. 120.

²⁹ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 20; Броневский С., նշվ. աշխ., էջ 384։

³⁰ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 116-117։

իշխանության 34 գյուղերում՝ 580-850 ծուխ³¹: XIX դ. սկզբին Բաքվի խանությունում թուրքական ցեղերով բնակեցված էին միայն 6 գյուղ, մնացյալը պարսկական էին, իսկ հայկական տների թիվը Բաքվում 200 էր³²: Քաղաքի շրջակայքում բնակվում էին կրակապաշտ պարսեր կամ գերբեր և հնդիկներ³³:

Պարսիկները համարվում էին Բաքվի խանության բնիկներ, իսկ «թաթարներով բնակեցված շատ գյուղեր հիմնվել էին հետագայում»³⁴:

Ինչ վերաբերվում է Սադիանի գավառին, ապա գյուղերն այստեղ անկանոն կերպով սփռված էին Կուր գետի երկու ափերով, որոնցում ապրում էին պարսիկներ, թաթարներ, «ոչ մեծ քանակությամբ հայեր»³⁵ ու հնդիկներ³⁶:

Սադիանի բնակչության հարնանությամբ Սուդանի դաշտում, որը համաձայն որոշ աղբյուրների պարսիկները կոչում էին Քուրդիստան³⁷, ապրում էին շահսենները³⁸: Շամախի քաղաքում հիշատակվում էր 710 պարսկական և 70 հայկական տուն, իսկ քաղաքի շուրջը 840 քոչվորական ծուխ³⁹:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիսարեւելյան Այսրկովկասում ամենախիտ բնակեցվածը Շամախիի խանությունն էր, որտեղ առկա էին 66 պարսկական (2700 ծուխ) և 6 հայկական գյուղեր (230 ծուխ) ⁴⁰,

³¹ Броневский С., նշվ. աշխ., էջ 401; ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 168, 178:

³² Березин И., Путешествие по Дагестану и Закавказью, К., 1849, с. 245.

³³ Евецкий О., նշվ. աշխ., էջ 33:

³⁴ Обзорение российских владений за Кавказом... ч. 4. с. 42-43; Евецкий О., նշվ. աշխ., էջ 33:

³⁵ Гмелин С., նշվ. աշխ., էջ 112-113:

³⁶ Евецкий О., նշվ. աշխ., էջ 33:

³⁷ Путешественники об Азербайджане (сост. Ямпольский З.), т. I, Б., 1969, с. 397.

³⁸ Շահսենների մասին տե՛ս Բալբախյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 316; Огранович И., Сведения о шахсенах. Кавказский календарь на 1870 год, Т., 1871, с. 68-84.

³⁹ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 164:

⁴⁰ ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 164-165, 179:

բռնաբերի մի քանի բնակավայրեր (200 ընտանիք), կրակապաշտ հնդիկներ⁴¹:

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի բնակչության կազմի և խտության մասին XVIII դ. վերջի տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ ամենախիտ բնակեցվածը Շամախիի խանությունն էր:

ԴԵՐԲԵՆՏԻ, ՂՈՒԲԱՅԻ, ՇԱՄԱՆԻԻ, ԲԱՔՎԻ ԵՎ ՍԱՂՅԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ 1798 թ. ՏՎՅԱԼՆԵՐՈՎ՞			
<i>Խանության անվանումը</i>	<i>Քաղաքների քանակը</i>	<i>Գյուղերի քանակը</i>	<i>Բնակչության թվաքանակը</i>
Դերբենտի	1	15	9 300
Ղուբայի	1	266	23 147
Շամախիի	1	30	30 000
Բաքվի	1	36	9 000
Սաղխանի	1	30	5 000
Ընդամենը	1	377	76 447

Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում ապրող մահմեդական բնակչության վերաբերյալ XVIII դ. ժուռ հետազոտողների իրականացրած ազգագրական հետազոտությունները չէին պարունակում էթնոքանական խոր ուսումնասիրություններ: Նրանցում գրեթե ամբողջությամբ բացակայում էր թյուրքական քոչվոր ցեղերի մասին տեղեկատվությունները՝ շեշտելով միայն դավանական կողմը: Առաջին հայացքից ազգագրական հետազոտության համար սովորական մի երևույթ, որը նոր իմաստ և բովանդակություն է ստանում, երբ այն դիտարկում ենք Ռուսաստանի այսրկովկասյան քաղաքականության համատեքստում: Նա Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի խանությունները ձգտում էր իր համար առավել կանխատեսելի դարձնել, պարզելով նրանում քաղաքական հուսալի հենարանի ի դեմս քրիստոնյա բնակչության և «ոչ հուսալի» քաղաքական ուժի սուլնի թաթարների⁴² թվային հարաբերակցությունը:

⁴¹ Обзорение российских владений за Кавказом... ч. III, с. 75.; Еведкий О. նշվ. աշխ., էջ 33:

⁴² ИГЭД, նշվ. աշխ., էջ 210:

⁴³ Обзорение российских владений за Кавказом... ч. 4, с. 166-167.

Հետևաբար, XVIII դ. ռուսական հետազոտողները Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության էթնոքանական հարցը «լուծել էին» նրանց տալով ընդհանրական «թաթարներ» անվանումը՝ ջանասիրաբար ընդգծելով վերջիններիս դավանական պատկանելությունը:

Այսպիսով, Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի էթնո-դավանական իրավիճակը XVIII դ. երկրորդ կեսին խայտաբղետ գունապնակ էր հիշեցնում: Բուն Աղվանքի պատմական այս տարածքում բնիկ ժողովրդներից բացի XVIII դ. երկրորդ կեսին բնակվում էին նաև հայեր, պարսիկներ, հրեաներ, թաթեր, արաբներ և թյուրքալեզու եկվոր գանազան ցեղախմբեր:

XVIII դ. ընթացքում ռուս հետազոտողները տարածաշրջանի քոչվոր թյուրք-թաթարների էթնիկ կազմը խոր ուսումնասիրության չեն ենթարկել: Նշելով միայն դավանական պատկանելությունն ու նրանց կոչելով մահմեդականներ ընդհանրական անվանումով: Իսկ ադրբեջանական պատմագրության ջանքերն ապացուցելու համար XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում «ադրբեջանական ժողովրդի» գոյության փաստը «թաթարներ» տերմինի համատեքստում աղավաղում են տարածաշրջանի պատմությունը:

GOHAR MKHITARYAN

(IOS)

ETHNO-RELIGIOUS STATUS OF NORTH-EASTERN TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

Since early ages North-Eastern Transcaucasia has undergone ethnic changes – ethnic movements from north to south and from south to north. As a result of this, during the second half of the 18th century its area was populated by groups of various ethnic units. Besides the native nations, Armenians, Persians, Arabs and many Turkic-language nomadic tribes lived in this region called Aluank (Albania) in the second half of the 18th century. In the article the author tries to reveal the ethno-religious affiliation of the region's Turkish nomadic tribes "Tatars" in the second half of the 18th century, as well as Russia's undertakings to explore the region.